

İSLİMİYE ÇUKA FABRİKASI

Yrd.Doç.Dr. Ahmet UZUN

Sanayileşme fenomeni dünya gündemine ilk defa 1750'li yıllardan sonra İngiltere'de başlayan sanayi devrimi hareketiyle girmiş; ardından ondokuzuncu yüzyılda Kıta Avrupa'sına, Japonya ve Birleşik Amerika'ya yayılmıştır. Günümüz ülkeleri arasındaki gelişmişlik farkının iyice artmasının başlıca sebebi sayılan sanayileşme hareketinden Osmanlı Devleti de etkilenmiş ve içpazarda yabancı malların hakimiyeti giderek artmaya başlamıştır. Bu olay Osmanlı Devlet adamları içerisinde yerli sanayii kurulması fikrini geliştirmişti. Devlet yöneticileri artık bir milletin zenginliğinin sadece tarıma değil aynı zamanda sanayiye dayandığını "*tariften âzâde*" bir şekilde kabul ediyorlardı¹. Yerli sanayii tesislerinin kurulmasıyla ülkenin ihtiyaç duyduğu temel malların üretilmesi ve bu sayede "*akçenin dâhil-i memâlikte kalması*" sağlanmış olacaktı. Tanzimat döneminde finansmanı büyük ölçüde devletçe sağlanan bir dizi sanayi tesisinin (Feshane, İzmit çuka fabrikası, Veliefendi basma fabrikası, Hercke kumaş fabrikası, Bursa ipek fabrikası v.s.) kurulmasını yukarıda belirtilen düşüncenin sonucu olarak görmek mümkündür².

Tanzimat döneminde sanayileşme çabaları sadece yeni bir dizi fabrikaların kurulmasıyla sınırlı değildi. Bunun yanında önceden kurulmuş bazı tesislerin, değişen ve artan ihtiyaca göre kapasitelerinin genişletildiği veya reorganize edildiği görülmektedir. İşte bu çalışmada bu tip bir sanayi tesisine örnek teşkil eden İslimye çuka fabrikası incelenecektir.

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-i Meclis-i Valâ (İMV) 5050, 1266/1849-50.

² Tanzimat döneminde kurulan bir dizi devlet fabrikası ve sanayileşme çabaları hakkında şu çalışmalara bakılabilir: Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.235-257. Rifat Önsöz, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Ankara 1988. Ö. Celal Sare, *Tanzimat ve Sanayimiz*, İstanbul 1940. Emre Dölen, *Tekstil Tarihi*, İstanbul 1992.

Çalışmamızın temel malzemesini Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde konuyla ilgili tesbit edilebilen belgeler oluşturmaktadır.

Çuka bir çeşit yünlü dokuma türü olup, daha çok askerlerin elbise ihtiyacını karşılamada kullanılmaktaydı. Osmanlılar, sayıları binlerce olan askerlerini giydirmek için büyük miktarda çukaya gereksinim duyuyorlardı. Bu yüzden devlet, hem çuka hem de onun hammaddesini oluşturan yün ve dolayısıyla yapağı üretimini sürekli teşvik etmeye çalışıyordu. Nitekim, Selanik'in fethedildiği yıllarda ordunun çuka ihtiyacını karşılamak için bu şehirde bulunan Museviler görevlendirilmiş ve hizmetlerine karşılık her türlü vergi ve öteki devlet yükümlülüklerinden muaf tutulmuşlardı³. Ayrıca devlet iyi cins çuka imâli için gerekli olan ince yapağının yurtiçinde üretilmesi amacıyla koyun yetiştiricilerine merinos cinsi koyunların çoğaltılmasına yönelik çeşitli kolaylıklar getirmekteydi.

Fabrikanın Kuruluşu

İslimye, Osmanlı Devletinin yapağı ihtiyacının önemli bir kısmının karşılandığı Rumeli bölgesinde yer almaktaydı. Edirne'ye 132 km. uzaklığı olan bu kazada kurulan çuka fabrikasının 1830'lu yıllardan sonra faaliyete geçtiği anlaşılmaktadır. Fabrikanın çekirdeğini daha önce Almanya ve Rusya'daki çuka fabrikalarını gezmiş olan Dobro Celasko adlı bir şahsın daha çok kendi olanaklarıyla kurduğu tezgâhlar oluşturmuştur. 1251/1835-6 yılında devlet, Celasko'yu İstanbul'a çağırarak ibraz ettiği çuka numunesini inceletmiş ve bunun daha çok miktarda ve daha iyi kalitede üretilmesini sağlamak amacıyla kendisine belli bir ücret karşılığında veya üretilcek çukayı belli bir fiyattan satın alma esaslarıyla anlaşma teklif etmiştir. Neticede, Celasko ile ikinci alternatif doğrultusunda, belli bir numuneye göre çuka

³ Adnan Giz, "İstanbul'da İlk Sanayi Tesislerinin Kuruluş Yılı 1805". *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, Yıl:2, Sayı:23, 1968, s.25. Çuka üretiminin devletçe teşvik edilmesi ve korunması Ortaçağ'dan beri Avrupa'da yaygın görülen bir durumdu. Özellikle onbeşinci yüzyıldan sonra Avrupa'da çuka üretiminin yaygınlaşmasıyla birlikte İngiltere, ülkesinde çukacılığın gelişmesi için yün ihracatını yasaklama yoluna gitmiş, Fransa ise Colbertizm uygulamaları dahilinde çuka imâl eden fabrikalara maddi yardım yapmış, ürünlerini gümrük vergisinden muaf tutmuş ve kaliteli üretim için dışarıdan usta getirtmiştir (Mehmet Ziya, *Tarih-i Sanayi*, İstanbul 1309, s.58-60).

üretimi ve bunun giderek daha iyi hale getirilmesi esaslarıyla ve zirâ'i 21 guruş 10 pareden alınmak şartıyla çuka imâl edilmesi hususunda anlaşma yapılmış ve ayrıca 200.000 guruş sermaye verilmiştir⁴.

Dobro Celasko bu tarihten sonra bir taraftan fabrikanın üretim kapasitesini genişletmeye öte taraftan da mevcut koşullar dahilinde üretimin aksamadan devamını sağlamaya çalışmıştı. Celasko, görevinin ilk yıllarında kendisine sağlanan kaynakla çeşitli aletler satın almış olmasına rağmen⁵, senelik taahhüdü olan 20.000 zirâ' çukanın çok altında üretim yapabiliyordu. Celasko 1256/1840 yılında Meclis-i Umûr-u Nafia'ya sunduğu raporda, ilk yıllarda üretim miktarının düşüklüğünü daha çok istihdam ettiği kişilerin çuka imali hususundaki bilgisizliğine bağlamıştı. Çalışanların acemi olması "yaptıkları işin ziyâdesini bozmalarına" yol açıyor, bu da bir taraftan üretim miktarını azaltırken diğer taraftan da maliyetleri yükseltiyordu. 1252/1836-7 senesinde sadece 900 zirâ' çuka üretilmesinin başlıca sebebi buydu. Aynı yıl işçi ücretlerine ve aletlerin tamirine 60.000 guruş harcanmıştı. Takibeden senelerde işçilerin tecrübe kazanmaları ile hem üretim miktarı arttırılmış hem de maliyetler nisbeten azaltılabiliyordu. Nitekim 1253/1837-8 yılında 80.000 guruş masrafla 5500 zirâ' çuka imal edilmişti. 1254/1838-9 senesinde ise aynı miktar harcamayla üretim miktarı 12.000 zirâ'ya yükseltilmişti. 1255/1838-9 yılına gelindiğinde daha önce uygulanan "gündelikle" işçi çalıştırma yerine "götürü" usule geçilmişti. Bu yılda üretim miktarının 20.000 zirâ' olarak gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Nitekim, Celasko'nun raporunda 1255/1838-9 için 15.000 zirâ' çukanın İstanbul'a gönderildiği, 5.000 zirâ'nın henüz

kurumamış olduğundan fabrikada bulunduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Celasko'ya göre, ilk yıllardaki zarara rağmen geçen dört yıllık zaman diliminde çukanın sadece üretim maliyeti ve miktarı açısından değil kalitesi açısından da önemli iyileşmeler sağlanmıştı. Tüm bunlara karşın kendisine zirâ' başına sadece bir veya ikişer guruş kâr kaldığını belirten Celasko, bu parayı da daha iyi ve parlak çuka imâli için bilgi edinmek amacıyla Avrupa'ya gönderdiği bir çalışanın masraflarına sarfettiğini ifade etmiştir.

Üretimi Arttırma Çabaları

Devlet, fabrikanın idaresini Celasko'ya devrettikten sonra çuka imâlatını geliştirme amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuştu⁶. 1253/1837-8 yılında Feshane müdürü Evans'ın fabrikanın incelenmesi için görevlendirilmesi bu tür teşebbüslerden biriydi. Evans, gerekli incelemeyi yaptıktan sonra fabrikada bazı eksiklikleri bulunduğunu, imâlat usulünde de bazı noksanlıkların olduğunu ve ince çuka elde etmek için bunların giderilmesi gerektiğini belirtmişti. Bu doğrultuda Evans, eksik hususların giderilmesi için ilk etapta 36.000 guruşluk bir kaynak tahsisini ve ileride yerli koyunlarla birlikte bir miktar İspanya koyunu tedarik edilerek kaliteli hammadde teminin mümkün olacağını belirtmişti. Neticede İspanya koyunu meselesinin daha sonra düşünülmesi, yapağının Silistre ve çevresindeki yerli koyunlardan sağlanması ve durumun daha detaylı görüşülmesi için Celasko'nun İstanbul'a çağırılması kararlaştırılmıştı⁷. Celasko iki çuka numunesiyle birlikte gelmiş; takdim ettiği numuneler merkezce uygun görülmüştür. Ayrıca bazı destegâh ve benzeri aletlerin tamiri için 36.000; tarak, çıkırık ve sair masraflar için de 20.000 guruş para talebetmiş ve bu isteği yerine getirilmiştir⁸.

⁴ İMV 146, 1256/1840. Keza bkz: Adnan Giz, "İslimye Çuka Fabrikası", *İSO Dergisi*, Yıl:3, Sayı:27, 1968, s.15. Emre Dölen, a.g.e. s.403.

⁵ Celasko'ya muhtemelen 1836 yılında fabrikanın alet ve malzeme ihtiyacı için Mansure hazinesinden 281.500 guruş tahsis edilmişti. Celasko'un bu parayla satın aldığı başlıca aletler şunlardı: 1 adet iplik sarma çarkı, 1 adet çukanın havını çıkarma çarkı, 2 adet yapağı işlemek için pederek çarkı, 2 adet taraktan çıkan yapağıları şilte haline getiren şilte çarkı, 1 adet ham yapağının ditmesi ve hallaç gibi açılması için ditme ve açma çarkı, 7 adet açılan yapağıları kaba iplik haline getirmek için çıkırık, 12 adet kaba iplikleri ince ipliğe dönüştüren ince iplik çıkırığı, 12 adet iplik dokuma destegâhı (Cevdet-i İktisat 1457, ?). Ayrıca yeni alınan bu tezgah ve diğer aletlerin konulması için fabrikaya yeni binaların ilave edilmesi kararlaştırılmıştı (Cevdet-i İktisat 1606, 1252/1836-7).

⁶ Bu tarihlerde devlet özellikle askeri amaçlı kullanılan çuka ve benzeri malların yurtiçinde üretilmesine, sağlayacağı ekonomik kazançlar açısından büyük önem vermeye başlamıştı. Bu durum belgelerde "...vâkâ mümkün-ül imâl olan bu misillü şeylerin memâlik-i hazreti padişahide imâliyle emtiâ-i ecnebiyyeye ihtiyâc mess etmemesi mülken envâ'-i muhassenâtu müstelzim olduğuna..." (İMV 455, 1257/1841) şeklinde ifadelendirilmiştir. Aynı şekilde "...çuka maddesi hayli zamandan berü havâyic-i zarûriyye suretine varmış idüğüne binâen... İslimye'de icâd olunan çuka fabrikası bi-mennihi teâlâ...yoluna konulduğu halde pek çok fevâid-i mülkiyye hasıl olacağı..." (Aynı Belge) belirtilmekteydi.

⁷ Hatt-ı Hümayun (HH) 26002, 1253/1837-8.

⁸ HH 25978, 1253/1837-8.

İsimye çuka fabrikasında üretimin miktar ve kalite açısından geliştirilmesi amacıyla devletçe yapılan diğer bir çalışma 1256/1840 yılına rastlamaktadır. Bu tarihte, fabrika müdürü Celasko ile İslimye muhassılı Mustafa Kâni Beyden, fabrikanın durumu hakkında ayrıntılı bilgi istenmesi üzerine, bu kişiler konu hakkında birer rapor hazırlamışlardır. Ardından bu raporlar Meclis-i Umûmi'de değerlendirilmiştir.

M. Kâni Bey sunduğu raporda, Celasko'nun çuka imali hususunda taahhütlerini yerine getiremediğini, bunun da çalışanları yetiştirmek için hiçbir çaba sarfetmemesinden kaynaklandığını belirtmişti. Kâni Bey'e göre üretim kalitesini arttırmak ve fiyatı düşürmek için en başta merinos (İspanya) cinsi koyunların yapağına ihtiyaç vardı. Bu amaçla her başı 220 guruşa tekabül eden 50 baş İspanya koçu alınıp bunlar İslimye'de bir kışlağa konularak ve ilk başta 200 baş dişi koyunla takibeden senede de 800 baş ondalık koyunla⁹ birleştirilerek melez koyunlar yetiştirilmeliydi. Ayrıca fabrikanın idaresinde değişiklik yapılarak maktu bir fiyatla çuka satın alınması yerine, ihtiyaç duyulan işgücü, alet ve hammaddelerin yerlerinden zamanında temin edilmesi, bu açıdan masraf yönetiminin yerinde yapılması gerektiğini ifade etmişti¹⁰.

Dobro Celasko ise çuka fabrikasını tamamen şahsi gayretleriyle geliştirdiğini, her geçen gün üretim maliyeti ve miktarı açısından ilerleme sağlandığını ve bu esnada ortaya çıkan zararları kendisinin karşıladığını belirtmişti. Kendi ifadesine göre, fabrikanın idaresini belli bir ücret karşılığı yerine, zirâ' başına verilen maktu bir fiyatla gerçekleştirmesi görevindeki sadakatın bir ölçüsüydü. Celasko, tüm bu hizmetleri dikkate alınarak kendisine önceki borçları için 120.000 guruş verilmesini ve belli bir ücret karşılığında fabrikada istihdam edilmesini ya da fabrikanın idaresinin birkaç yıl daha kendisine verilmesini istemişti¹¹.

Konu tüm detaylarıyla Meclis-i Umûmi'de ele alınmıştır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda, zirâ'ı 21 guruş 10

⁹ Ondalık koyun tabiri, İstanbul'un et ihtiyacının sağlanması amacıyla Rumeli'den onda bir hesabıyla tahsil edilen koyunlar için kullanılmaktaydı. Bu uygulamaya ondalık ağnam vergisi deniyordu. Detaylı bilgi için bkz: Ahmet Uzun, **İstanbul'un Et İhtiyacının Sağlanması: Ondalık Ağnam Uygulaması (1783-1858)**, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997.

¹⁰ İMV 146, 1256/1840.

¹¹ Aynı Belge.

pareden satın alınmakta olan çukanın (bu tarihlerde söz konusu miktar yıllık 20-25 bin zirâ' arasındaydı) kalite açısından ancak 15 guruşa tekabül edeceği, dolayısıyla fabrikada üretimin hem kapasite hem de kalite yönünden iyileştirilmesi gerektiği düşünülmüştü. Bu amaçla, bir yıl önce fabrikanın genişletilmesi imkânlarının araştırılması amacıyla İslimye'ye gönderilen iki kişinin hazırladığı rapor doğrultusunda, yaklaşık 650.000 guruşluk bir harcamayla fabrikanın teknik donanım yönünden geliştirilmesi ve ayrıca fabrikaya civar bir yerde yeni bir fabrikanın inşa edilmesi planlanmıştı. Fabrikanın idaresi hususunda ise Kâni Beyin önerdiği 'doğrudan devlet işletmeciliği' uygun görülmemişti. Çünkü bu tip "*mevâdd-ı cedidenin devletçe idaresinde telefât olageldiği*" bilinmekteydi. Ayrıca, görüşmelerin yapıldığı günlerde yapağı mevsimi gelmiş olduğundan, fabrikanın çalışmasını aksatmamak için kısa sürede ihtiyaç duyulan sermayenin sağlanması gerekiyordu. Tüm bunlar dikkate alındığında fabrikanın işletiminin eski usul üzere yine Celasko'ya verilmesi uygun düşmesine rağmen, Meclis-i Umûmi'deki görüşmelerin neticesinde sadece askerlerin değil tüm halkın giyimine uygun olacak şekilde üretim yapmak için fabrika yönetiminin talip olanlara belli bir ücret karşılığında devredilmesinin en uygun işletim sistemi olacağı kararlaştırılmıştı¹².

Meclis-i Umûmi'de alınan bu kararlar nihai olarak Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş ve devlet tarafından yeni çuka fabrikaları yaptırılmadıkça İslimye çuka fabrikasının kumpanya suretiyle idaresinin uygun olmayacağı düşünülmüştü. Dolayısıyla, öncelikle çukanın "*ehli ve erbabı*" olan bir kişinin bulunması (yurt dışından getirilmesi) ve bu kişinin fabrika ve çevresini incelemesinden sonra inşası düşünülen yeni fabrikanın İslimye'deki fabrikanın yanına mı yoksa başka bir yerde mi kurulmasına karar verilmesi uygun bulunmuştu. Fabrikatörün getirilmesine kadar geçen sürede ise fabrikanın yine eski yöntemle maliye nezareti tarafından idaresi kararlaştırılmıştı¹³.

Meclis-i Vâlâ'da alınan bu kararların kısa sürede hayata geçirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Çuka hususunda uzman bir fabrikatörün temini amacıyla Grenvil Vilter isimli bir Belçikalıyla Londra'da iki yıllık sözleşme yapılması kararlaştırılmıştı. Buna göre, getirilecek kişiye ücret olarak yılda 800 altın sterlin (o günün fiyatlarıyla 84.800 guruşa

¹² Aynı Belge.

¹³ Aynı Belge.

tekabül ediyordu) verilecek; iki seneden sonra başka bir fabrikada istihdam edilirse bu kez 500'er altın sterlin ödenecekti. Ayrıca, fabrikadaki imalatı İngiltere'dekiler seviyesine getirebilmek için gerekli olan makinelerin masrafları karşılanacaktı¹⁴. Devlet, fabrikadaki üretimi iyileştirmek ve arttırmak için yüksek bedelle uzman getirtmeyi uygun bulmasına rağmen, onu uzun süreyle istihdam etmeyi düşünmüyordu. Çünkü bu iki yıllık dönemde fabrikatörün yanına yetenekli kişiler konulması halinde bunların "fabrikatörlük zanaatini" öğreneceği, böylece dışardan işgücü istihdamına gerek kalmayacağı planlanmaktaydı¹⁵.

Yurt dışından uzman getirilmesi kararı alınmasına rağmen, sözkonusu kişinin İslimye çuka fabrikasında herhangi bir görev icra ettiğine dair bir bilgiye rastlamadığımızı belirtelim. Nitekim, bu kararın alındığı tarihten kısa bir süre sonraya ait bir belgeden, fabrikanın yönetiminin Mustafa Kani Bey'e verildiği anlaşılmaktadır¹⁶. Dolayısıyla, Belçikalı uzman, göreve getirilmiş olsa bile bu sürenin çok kısa sürmüş olduğunu söyleyebiliriz.

Meclis-i Vâlâ'da alınan diğer önemli bir karar fabrikanın genişletilmesi veya burada yeni bir fabrikanın yapılmasıydı¹⁷. Buna yönelik ön hazırlıklar, görüşmelerin yapıldığı günlerde başlatılmıştı. Nitekim fabrikanın kuruluş yerinin tesbiti için merkezden iki kişi görevlendirilmiş ve bina için gereken kereste ve benzeri maddelerin temini için de İslimye muhassılı Mustafa Kani Bey'e emir yazılmıştı¹⁸. 1258/1842 yılında fabrika bünyesinde bir sergihane binası yapılmış; ayrıca üretimin artırılması için gerekli diğer işlemlerin (bina, araç-gereç v.s.) yerine getirilmesi istenmişti. Bunun üzerine öncelikle mevcut durumun belirlenmesi ve ardından üretimin nasıl artırılabilceğinin anlaşılması için Maliye Nazırının bilgisine başvurulmuştu. Nazırın verdiği bilgilerden İslimye çuka

fabrikası bina ve sair harcamalarına o ana kadar Hazine-i Celileden 3338 kise 395 guruş aktarıldığı ve mevcut haliyle işletilmesi durumunda 18 guruştan senede 50.000 zirâ' çuka üretileceği anlaşılmaktadır. Nazıra göre yeni bir fabrika kurulup buna 200.000 guruş işletme sermayesi aktarılırsa üretimin 100.000 zirâ'ya çıkması mümkündür. Maliye Nazırı, bunu sağlamak için, fabrikanın yönetiminin Maliye Hazinesince yürütülmesini, satın alınacak çuka fiyatının da o anki rayice göre tesbit edilmesi ve ödenmesini, ayrıca gerekli araçlarla ustanın süratle teminini istemişti. Yapılan değerlendirme sonucu, fabrikanın Maliye Hazinesince idaresi, masraflarının ise Hazine-i Celileden sağlanması kararlaştırıldı. Üretilecek çukanın fiyatı ise 24 guruş olarak belirlendi. Bu fiyat 16 guruş olan kaba çuka fiyatının üstünde, 28 guruş olan iyi cins çuka fiyatının ise altındaydı. Çünkü İslimye'deki fabrikanın çukası iyi cins değildi; fakat kaba çukadan kalite olarak hayli üstündü¹⁹.

1258/1842 yılında çuka fabrikasında üretimi arttırmak için yurt dışından makine satın alınması da kararlaştırılmıştı. İlk etapta Feshane-i Amire fabrikatörü Evans vasıtasıyla Fransa'dan 80.000 guruş civarındaki bir harcamayla 10 adet çark satın alınacaktı. Bunlar arasında halı çarkı, 1 kalın iplik tarama çarkı, 2 ince iplik çarkı, 2 fitil sarma çarkı, 1 tel tarağı, 1 kalın iplik çekme çarkı, 1 ince iplik çekme çarkı, 1 hav kırkma çarkı bulunmaktaydı²⁰.

İslimye çuka fabrikasındaki üretimi 100.000 zirâ'ya çıkarma amacıyla inşa edilmesi gereken binaların masrafı 263.340 guruş, teknik donanım masrafı ise 275.140 guruş (toplam 538.480 guruş) olarak tahmin edilmişti. M. Kâni Beyin görev süresi inşaatın tamamlanmasına yetmemişti. 1844 yılında Kâni Beyin ölümü üzerine, inşaatın ne ölçüde tamamlandığının ve ne miktar harcama yapıldığının belirlenmesi için bir memur görevlendirilmiştir²¹. Yapılan inceleme sonucu hazırlanan defter fabrika müdürlüğüne getirilen Ali Rıza Efendi tarafından merkeze gönderilmişti. İncelemeyle, o ana kadar yapılan masrafların (devralınan eşayla birlikte) 588.051 guruşa ulaştığı, inşaatların tamamlanabilmesi için 583.742 guruşluk ilave bir meblağa ihtiyaç duyulduğu belirlenmiş ve tamamlama işinin müdür tarafından yerine getirilmesi kararlaştırılmıştı²².

¹⁴ Cevdet-i İktisat (Cev. İkt.) 343, ?

¹⁵ Aynı Belge.

¹⁶ İrade-i Dahiliye (İD) 2025, 1258/1842.

¹⁷ Aynı tarihlerde devlet, ihtiyacın artmasına binaen Feshane'de çuka üretimini de genişletme çalışıyordu. 1257/1841 tarihli bir belgede, Feshane bünyesinde yeni bir fabrika kurulması ve gerekli aletlerin sağlanması için 300.000 guruş kaynak tahsisi kararı alındığı belirtilmektedir. Yeni fabrikayla birlikte her ay, askerinin fesleri için verilen 500 guruşun düzenli olarak sağlanması halinde başka sermayeye gerek kalmadan senede 60.000 arşın çuka imâl edilebileceği Feshane müdürü Evans tarafından ifade edilmekteydi (İMV 455, 1257/1841).

¹⁸ İMV 146, 1256/1840.

¹⁹ İD 2025, 1258/1842.

²⁰ Cev. İkt. 1371, 1258/1842.

²¹ İD 4243, 1260/1844; Cev. İkt. 1897, 1260/1844.

²² İD 4635, 1260/1844.

Fabrikanın İşletim Sistemi

İslimye çuka fabrikası İslimyelî Dobro Celasko'nun nezaretinde 12 destegâhlî bir fabrika olarak tesis edilmişti. İlk başta, Celasko'ya 200.000 guruş sermaye verilmiş ve kendisiyle, üreteceği her zirâ' çukanın 21 guruş 10 pare fiyatla satın alınması koşuluyla senede 20.000 zirâ' çuka üretmesi üzerine anlaşılmıştı²³. Diğer bir deyimle, fabrikada üretilen çuka İstanbul'da elbise anbarına teslim edildikçe bedeli, önceden belirlenmiş fiyatla hesaplanarak müdüre veriliyordu. Kısaca, maktu bir fiyatla çuka satın alınmasına dayalı bu sistemde masraf yönetimi Maliye Hazinesince yürütülüyordu²⁴. Fabrikanın normal işletim masrafları (yapağı alımı, işçi giderleri v.s.) müdür tarafından, tamir ve yeni makine alımı için yapılan harcamalar hazine tarafından karşılanıyordu²⁵. Fabrika müdürü olan kişi üretim maliyetini maktu fiyattan daha düşük gerçekleştirdiği ölçüde kazanç sağlayabiliyordu. 1840'lı yılların başına kadar fabrikanın idaresinin bu çerçevede gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

Tanzimattan sonra muhassıllık uygulamasına geçilmesiyle beraber, çuka fabrikasının idaresi de İslimye muhassıllığı görevini yürütenlere verilmeye başlandı. Bu göreve ilk atanan M. Kâni Bey idi. Kendisine bu iki vazife karşılığında 7000 guruş maaş verilecekti. Fabrikada ihtiyaç duyulan bazı aletlerin alımı ve benzeri masraflar için muhassıllık sandığından kaynak sağlanacaktı. Ayrıca fabrikanın kurulduğu tarihten beri görev yapan Dobro Celasko'nun da fabrikada istihdam edilmesi kararlaştırılmıştı²⁶.

Bu yöntemde fabrika müdürüne üretilen çuka miktarıyla ilgili kesin bir şart koşulmazken, maliyet hususunda üst sınır getirilmişti. Buna göre, üretilen çukanın zirâ' başına ortalama maliyeti önceden belirlenen limit: aşarsa bu fark müdürden tazmin ediliyordu. Eğer maliyet, ortalamadan düşük olursa, fazla gelen bedel hazineye aktarılıyordu. Örneğin bu yöntemle Kâni Beyin ölümünden sonra göreve gelen Ali Rıza Efendi vazifesinin ilk yılında (1260-1/1844-5) 17 guruş 4 pare yarım akçe ortalama masrafla 46.915 zirâ' çuka imâl etmiş; kendisinin miktara dair kesin bir taahhüdü olmadığı için ortalama üretim kapasitesi kabul edilen 50.000 zirâ'ya ulaşamamasından dolayı herhangi bir tazminat

alınmamıştır. A.Rıza Efendi ile sözleşilen ortalama üretim maliyeti 18 guruştur. Dolayısıyla fiili üretim maliyetiyle önceden belirlenmiş bu maliyet arasındaki olumlu farktan (35 pare 2,5 akçe) doğan yaklaşık 42.000 guruşun A.Rıza'nın sarrafından tahsil edilmesi kararlaştırılmıştı²⁷.

Bu sistemde müdürün herhangi bir sebeple görevi bırakması halinde yerine yenisi getiriliyor, ancak iki müdürün hesaplarının karışmaması için gerekli inceleme yaptırılıyordu. Örneğin, 1260/1844 yılında M. Kâni Beyin ölümü üzerine müdürlük görevine "maaş-ı kadime" ile daha önce Midilli kaymakamlığı yapmış olan Ali Rıza Efendi getirilmiş ve Kâni Efendiden devralınan hesapların incelenmesi için bir memur görevlendirilmişti. İnceleme sonucunda, eğer fazla masraf belirlenirse verasetine aktarılması; gelir fazlası belirlenirse hazineye bırakılması istenmişti. Ayrıca kaliteli yapağı üretilmesi için beslenen merinos koyunlarıyla ilgili hesapların da tesbiti ve devri istenmiştir²⁸.

Çuka fabrikası müdürlüğüne getirilen kişi, eğer görevinde başarılı olamazsa değiştiriliyordu. Örneğin 1263/1846-7 yılında bu görevi 9050 guruş maaşla (bunun 5000 guruşu muhassıllık için, 4050 guruşu ise fabrika müdürlüğü için veriliyordu) yürüten Edimeli Mustafa Bey, özellikle ürettiği çukanın düşük kalitede olması nedeniyle başarısız bulunmuş ve yerine yine iki görevi icre etmek üzere mabeyn-i hümayün kapu çukadarı Hürşit Ağa aynı maaşla atanmıştır²⁹. Bazı olumsuz yönlerine rağmen, fabrikanın bu yöntemle işletilmeye devam edilmesi müdürlerin hırsızlık yapmasını önleme ve kaliteli çuka üretimini sağlama düşüncesine dayanıyordu³⁰.

Müdürlük ve muhassıllık görevlerinin ayrı ayrı kişilere verilmeye başlandığı 1265/1848-9 yılında fabrika müdürlüğüne 4000 guruş maaşla Salih efendi getirilmişti. Yapılan anlaşmaya göre, Salih Efendi, 17 guruş ortalama maliyetle yılda 50.000 zirâ' çuka üretecekti³¹. Salih Efendinin yerine kısa bir müddet sonra Servet Bey isimli bir şahsın müdürlük görevine getirildiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, 1269/1852-3 yılında Servet Bey, çukayı 15 guruştan daha düşük bir bedelle üretemeyeceğini belirtmesi, buna karşılık Salih Efendinin bunu 14 guruşla imal etmeyi kabul etmesi üzerine

²³ İMV 146, 1256/1840.

²⁴ İD 3286, 1258/1842.

²⁵ Örnek olarak bkz. HII 25978, 1253/1837-8.

²⁶ İD 2025, 1258/1842.

²⁷ İMV 1501, 1262/1845-6.

²⁸ İD 4243, 1260/1844; Cev. İkt. 333, 1262/1845-6.

²⁹ İD 1550, 1263/1846-7.

³⁰ Cev. İkt. 333, 1262/1845-6.

³¹ İMV 4157, 1262/1844-5.

müdürlüğe tekrar Salih Efendi getirilmiştir. Kendisiyle yapılan anlaşmaya göre, Salih Efendi sözkonusu senede 60.000 zirâ' çuka üretecek; eğer üretim "numunesine" uygun olmazsa bu kabul edilmeyecekti³². İşletim sisteminin, daha düşük ortalama maliyetle üretim yapmayı teklif eden kişiyi müdürlüğe getirecek şekilde esnekleştirilmesi ile üretim maliyeti açısından da daha etkin bir sonuç alınmasının yolu açılabilirdi. Nitekim, Salih Efendiden önce görev yapmış müdürlerden sırasıyla Mustafa Efendi 17,5 guruş 14 pare ile, Ali Rıza Efendi 17 guruş 4 pare yarım akçe ile ve Hurşit Ağa 16 guruş 2 akçe ile üretim yapmışken³³; Salih Efendi 14 guruşla üretimi gerçekleştirmeyi kabul etmişti. Bu rakamlar ortalama üretim maliyetlerinin zamanla düşme eğilimi göstermiş olduğunu açıklamaktadır. Bununla birlikte, hammadde fiyatlarının ve özellikle de yapağının fiyatının yükselmesi maliyetleri de arttırınca, müdürlere tanınan maktu ortalama maliyetlerin üst sınırını da yükseltme gereği doğmuştur. Nitekim 1272/1855-6 yılında yapağı fiyatlarının kıyyede 13-14 guruşa yükselmesi ve işçi ücretlerinin artması sonucu, kabul edilen ortalama maliyet 20 guruşa yükseltilmiş ve yapağı fiyatlarının seyrine göre bu bedelin de değiştirilmesi ilkesi benimsenmiştir³⁴.

Kaliteli Üretim ve Yapağı Meselesi

Osmanlı Devlet adamları çukanın miktarı kadar kalitesini de geliştirmeye büyük önem veriyorlardı. İyi kalite çuka üretebilmek üretim teknolojisine ve iyi cins yapağı bulunmasına bağlıydı. İslimye çuka fabrikasında üretim teknolojisini geliştirmek için gerekli tedbirler alınmaya çalışılıyordu. Bunlar arasında özellikle yurt dışından teknik eleman (fabrikatör) ve makine getirilmesi önemliydi. Çünkü her iki uygulama da aşırı harcamayı gerektiriyordu. Devlet, dışarıdan getirilen uzmanların yanında yerli ustalar çalıştırarak yabancıların yerli alternatiflerini yaratmayı düşünmesine rağmen, bu yöntem pek başarılı olamamıştır. Makine ithali ise süreklilik arz ediyordu. Çuka fabrikalarında kullanılan alet ve edavatın bazıları yurt içinde üretilmesine rağmen daha ileri teknolojiye sahip makinelerin yurt dışından getirilmesi kaçınılmazdı. Bu tip makinelerin en önemlisi yapağıları tarayıp şilte yapan ve bundan fitil çıkaran çarklardı. Diğer önemli bir

alet ise yapağı tarağı idi³⁵. Bunların yurt içinde üretilmesine yönelik bazı çabaların varlığına rağmen³⁶, bu tip makinelerde dışa bağımlılık devam etmiştir. Nitekim, çuka fabrikaları için dışarıdan makine alındığını gösteren belgelere ileri tarihlerde de rastlanmaktadır³⁷.

Yapağı çukanın en önemli hammaddesini oluşturmaktaydı. Boya, zeytin yağı v.s. diğer önemli sayılabilecek girdilerdi. Son zikredilenlerin sağlanması nisbeten kolay olurken, büyük miktarlarda gereksinim duyulması nedeniyle yapağı teminine ayrı bir önem vermek gerekiyordu. İslimye çuka fabrikasının yapağı ihtiyacı çevre eyaletlerden, özellikle de Silistre eyaletinden karşılanmaktaydı. Her yıl koyun kırkım mevsiminin gelmesiyle birlikte sözkonusu eyaletten 50.000 kıyye yapağı mübayaa olunmaktaydı. Yapağının bedeli Silistre eyaleti "emvali"nden sağlanıyordu³⁸. Takibeden senelerde satın alınan miktarın 80.000 kıyyeye kadar çıktığı anlaşılmaktadır³⁹. İhtiyaç duyulan miktarın arttığı zamanlarda Dobrice ve çevresinden de yapağı satın alınması yoluna gidilmekteydi⁴⁰.

Yapağı aynı zamanda çukanın kalitesini de belirleyen en önemli girdi idi. Bu yüzden devlet üretim kalitesini arttırmak için kalitesi

³⁵ 1265/1848-9 tarihli bir belgeye göre fabrikada kullanılan diğer bazı alet ve edavat (bunların miktarları farklı farklıydı) ise şunlardı: Tarak tellerini kıran küçük kıvrıma, iplik yayma dolabı, çok sayıda destegâh, destegahlar için çıkırık, çuka mengenesi, çarklar, el makarası, çukayı kurutma sergisi, tutkal ve sabun kaynatma kazanı, tüm aletleri suyla döndüren büyük mil, örs ve çekici, kürek, pirinçten yapılmış havan, soba, suyla dönen yapağı ve ditme çarkı, kıvrıma çarkı, şilte ve fitil çarkları, kaba ve ince çarklar, dink dolabı büyük su kazanları, iplik bükme aletleri (kaba ve ince maşon), çile yapma dolapları, çuka pişirmek için nevesim dolabı, demirhane ocağı, dökümhane fırını, marangozhane, zabtiye odası, tutkal fiçisi, zeytinyağı küpleri, ateş tulumbası v.s. (Maliye Kalemî Defterci, 633, 1265/1848-9, s.3-5).

³⁶ 1258/1842-3 yılında İslimye çuka fabrikasında görevli iki kişi kendi gayretleriyle 25.000 guruşa malolan bir yapağı tarağı yapmışlar ve makinenin yapılışını gösteren bir layiha ve üretilen çuka numunesiyle Babiâli'ye takdim etmişlerdi. Bunun üzerine sözkonusu kişilere bu tür çalışmalarını teşvik amacıyla toplam 6500 guruş "atiyye" verilmesi kararlaştırılmıştı (İD 3276, 1258/1842-3).

³⁷ Örnek olarak bkz. Cev. İkt. 500, 1269/1852-3; İMV 18130, 1275/1858-9.

³⁸ İD 3286, 1258/1842-3; HH 26002, 1253/1837-8; Cev. İkt. 2232, 1260/1844.

³⁹ Cev. İkt. 1030, 1262/1846-7.

⁴⁰ Cev. İkt. 559, 1264/1848-9.

³² İMV 9818, 1269/1852-3.

³³ Cev. İkt. 1712, ?

³⁴ İMV 14837, 1272/1855-6.

yüksek yapağı temin etmeye çalışıyordu. Bu amaçla yapılan en kapsamlı çalışma merinos cinsi koyunların yapağını sağlamaktı. Çünkü bu koyunların yapağı tüm Avrupa'da meşhurdu ve dolayısıyla büyük bir talebi vardı.

Çukarın kalitesini artırma amacıyla merinos koyunu temin etme düşüncesi 1835'li yıllarda benimsenmiş olmasına karşın, 1840'lı yıllara kadar bu hedefe yönelik önemli sayılabilecek bir girişim gerçekleştirilememiştir. 1258/1842-3 yılına gelindiğinde merinos koyunlarının yurt içinde yetiştirilmesi için çalışmalar yapılmasına karar verildi. Bu cins koyunların fiyatının çok yüksek olması nedeniyle, halk bunları satın alıp yetiştiremiyordu. Bu yüzden devletin, merinos koyunu yetiştirme hususunda halkı teşvik etmesi gerekli görülmüştü.

Devlet, bu amaç doğrultusunda bazı memurlara Sırbistan ve çevresinde bulunan merinos koyunlarından belli miktarda satın alıp bunları yerli halka dağıtma görevini vermişti. Buna göre, gerekli kaynak devletçe sağlanmak üzere Vidin müşirine 1500, Silistre ve Rumeli müşirlerine de 500 baş merinos koyunu ve damızlık koçu satın alması ve bunları çiftlik ve koyun yetiştiricilerine dağıtması için emir yazılmasına karar verilmişti. Bu sayede halkın bu koyunları yerli koyunlarla birleştirerek kısa sürede çoğaltacağı ve böylece iyi cins yapağı elde edileceği düşünülüyordu⁴¹. Halkın merinos koyunu yetiştirmesini teşvik amacıyla yapılan diğer bir uygulama bu cins koyunlardan "ondalık ağnam vergisinin" alınmamasıydı. 1258/1842-3 yılında, on yıl geçerli olmak üzere benimsenen bu uygulamaya "ağnam ahabına belki herkese heves gelip damızlığının tedarüküne çalışacağı ve az vakitte husul-i matlûb hâsıl olacağı"⁴² ümidi zemin hazırlamıştı. Merinos koyunlarına getirilen bu vergi istisnası 1269/1852-3 senesinde on yıl süreyle tekrar uzatılmasına rağmen⁴³, takibeden senede, beklenen sonuçları sağlamadığı düşünülerek tamamen kaldırılmıştır⁴⁴.

Merinos (İspanya) koyunu yetiştirmeye ve miktarını arttırmaya yönelik diğer bir çalışma ise, bu cins koyunların (damızlığının) devlet nezaretinde satın alınması ve yerli koyunlarla birleştirilmek suretiyle çoğaltılmasını sağlamaktı. İslimye'ye yakın Karınabad,

Yanbolu ve Nevah kazalarındaki bazı kışlaklar bu amaç için tahsis edilmişti. Söz konusu kışlaklar Hamza, Berat, Azab, Eğriboyun ve Sekban kışlaklarıydı⁴⁵. Belirtilen amaç için bu kışlaklarda beslenen koyunların zamanla çoğaldığı görülmektedir. Örneğin 1262/1846-7 yılında buralarda mevcut toplam koyun miktarı 12.227 baş (% 37'si merinos koyunu) iken⁴⁶; bu rakam 1265/1848-9 yılı sonunda 13.725 başa (% 60'ı merinos koyunu)⁴⁷; 1267/1850-1 yılında ise 16.804 başa (% 50'si merinos koyunu)⁴⁸ çıkmıştı.

Kışlaklarda bulunan bu koyunların gelir ve masraf yönetimi İslimye çuka fabrikası müdürlerince yürütülüyordu. Buna göre, her yılın ruz-ı hızar (6 Mayıs) başından izleyen senenin ruz-ı hızarına kadar geçen bir yıllık zaman içerisinde koyunlara ve onların bakımını üstlenenlere yapılan masraflarla (bunlar koyunlara verilen arpa, buğday, tuz ve çobanlara verilen maaş, yiyecek ve çarık giderleri ile kışlak onarım masrafları idi) koyunların yapağı, deri ve diğer ürünlerinin satımından elde edilen gelirlerin farkı belirleniyordu. Eğer bir gelir fazlası varsa bu hazineye ait oluyor; gider fazlası varsa İslimye kaymakamlığı emvalinden karşılanıyordu. Örneğin 1261-2/1845-6 senesinde kışlaklarda beslenen koyunların toplam masrafı 74.437 guruş, toplam geliri 59.295 guruş olarak gerçekleşmiş; 15.042 masraf fazlası ise İslimye kaymakamlığı emvalinden sağlanmıştı⁴⁹. 1266-7/1849-51 yılında ise toplam gelirler 147.657 guruş, giderler ise 131.013 guruş olmuş, 16.643 guruşluk bir gelir fazlası hazineye aktarılmıştı⁵⁰. Ancak takibeden senelerde fabrika müdürlerinin kışlakların işletilmesinden dolayı (aşırı masraf fazlası gerekçesiyle) hazineden sürekli kaynak istemesi nedeniyle bir inceleme başlatılmış ve müdürlerin tüm dikkatlerini fabrika imâlatına yönelttikleri, ikinci bir iş olarak kışlaklarla pek ilgilenmeyerek, buraları ehil olmayan adamlara devretmeleri sonucu aşırı gider fazlası ortaya çıktığı tesbit edilmişti. Diğer bir deyimle, "yapağı maddesi sahipsiz mal gibi muamele" görmüş ve bundan dolayı kışlakların işletilmesinde kâr yerine zarar ortaya çıkmıştı. İnceleme sonunda hazırlanıp merkeze gönderilen

⁴¹ Cev. İkt. 403, 1262/1846-7.

⁴² Maliye Kalemî vâridat Muhâsebe Defterleri (ML.VRD) 1220, 1261-2/1845-6.

⁴³ Maliye Kalemî Defterleri (ML.) 633, 1265/1848-9, s.2.

⁴⁴ ML 644, 1266-7/1849-51.

⁴⁵ ML.VRD. 1220, 1261-2/1845-6.

⁴⁶ ML 644, 1266-7/1849-51.

⁴¹ İD 2869, 1258/1842-3.

⁴² İD 3000, 1258/1842-3.

⁴³ İMV 10295, 1269/1852-3; İMV 10619, 1269/1852-3.

⁴⁴ İMV 11772, 1270/1853-4.

yazıda, kışlakların müdürlerin nezaretinde idaresi halinde aynı olumsuzlukların devam edeceği, dolayısıyla bunu önlemek için kışlakların "güvenilir ve ehil" bir kişiye ihale edilerek işletilmesi gerektiği belirtilmişti⁵¹.

Merinos cinsi koyunların ve yerlilerle birleştirilmeleriyle yetiştirilen melezlerinin çoğaltılmasına bir süre daha devam edildiye de istenilen sonuç alınamamış ve 1270/1853-4 yılında bu amaçla koyun yetiştirilmesi uygulamalarının sona erdirilmesine karar verilmiştir. Aynı yıl, İslimye çuka fabrikası için beslenen koyunların yerel meclis nezaretinde önce saydırılması, ardından da müzayede ile satılması için emir yazılmış; ayrıca miktarının artmasını teşvik amacıyla merinos koyunlarına tanınan ondalık ağnam vergisi istisnası da kaldırılmıştır. Buna gerekçe olarak, sağlanan tüm teşviklere rağmen merinos koyunlarının yok olmaya yüz tutması gösterilmişti⁵². Dolayısıyla önemli sayılabilecek kaynaklar ayrılarak girişilen merinos koyunu yetiştirme çabalarında başarılı olunamadığı anlaşılmaktadır.

Sonuç

Terkettiğimiz topraklarla birlikte elimizden çıkan İslimye çuka fabrikası sanayi tarihimiz hakkında bazı bilgiler ortaya koymaktadır. Öncelikle bu fabrikanın aynı tarihlerde kurulan diğer fabrikalar gibi daha çok askeri birliklerin ihtiyaçlarını karşılamayı hedeflediği görülmektedir. Nitekim fabrikada üretilen yılda ortalama 50.000 zirâ' çukanın tamamı askerlerin "mıntanlıkları" için İstanbul'da elbise anbarına gönderiliyordu. İslimye'de üretilen çuka miktarı askerlerin elbiseleri için gereken yıllık 150.000 zirâ' çukanın üçte birini karşılamaktaydı. Tanzimattan sonra yıllık üretim miktarının 100.000 zirâ'ya çıkarılmasına teşebbüs edildiye de bunlardan beklenen sonuçların alınmadığı ve fabrikadaki üretimin 50.000 zirâ' dolaylarında kaldığı anlaşılmaktadır.

İslimye çuka fabrikası bu dönemde kurulan diğer fabrikalar gibi devletçe tesis edilmiş ve doğrudan veya dolaylı olarak yine devletçe işletilmiştir. Başlangıçta fabrikada üretilen çuka maktu bir fiyatla devletçe satın alınırken; daha sonraları fabrika müdürleriyle önceden belirlenen ortalama bir maliyet üzere anlaşma yapılmaya başlandı. Buna göre, fiili üretim maliyeti tesbit edilen ortalamanın üzerinde gerçekleşirse bu, müdürlerden tazmin

ediliyordu. Uzun süre devam ettirilen bu yöntemle üretim maliyetlerini belli ölçüde de olsa düşürebilmek mümkün olmuştu.

İslimye çuka fabrikasında hem üretim kapasitesini ve hem de kalitesini arttırmaya yönelik çabalar, diğer fabrikalarda yapılanlarla paralellik arz ediyordu. Bu anlamda, dışarıdan makine ithali, uzman ve teknisyenlerin getirilmesi sıkça başvurulan yöntemlerdi. Bunlara ilaveten, İslimye çuka fabrikasında üretim kalitesini iyileştirmek için yapılan diğer bir çaba ise fabrikaya yakın bazı kazalarda bulunan kışlaklara merinos koyunları yerleştirerek miktarlarını arttırmaktı. Ancak bu koyunların yapağısından belli bir süre yararlanılmış olmasına rağmen, işletimindeki yanlışlıklardan dolayı istenilen netice alınamamış ve uygulama terkedilmiştir.

⁵¹ Cev. İkt. 439, 1267/1850-1.

⁵² İMV 11772, 1270/1853-4.